

עיון בחלוקתה של מסכת נזיקין

שלמה שטראוס

ראשי פרקים:

הקדמה

א. החלוקה לשלוש בבות

ביסוס

ב. החלוקה הפנימית של המסכתות

החלוקה הפנימית של מסכת בבא קמא

החלוקה הפנימית של הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא

החלוקה הפנימית של מסכת בבא מציעא

החלוקה הפנימית של מסכת בבא בתרא

סיכום

הקדמה

כידוע, שלוש המסכתות הראשונות במסכת נזיקין, "בבא קמא", "בבא מציעא" ו"בבא בתרא", הינם שלושה חלקים של מסכת קדומה אחת, שנקראה בשם "מסכת נזיקין"¹. מסכת ארוכה זו נחלקה מחמת אורכה לשלושה חלקים שונים, ואלו הם הבבות שמצויים כיום בידינו. חלוקה זו היא חלוקה לחלקים השווים באורכם - עשרה פרקים בכל בבא, דבר המעלה את הסברא כי חלוקה זו היא חלוקה טכנית בלבד. אולם, בה במידה ניתן לאמר כי החלוקה של הנושאים על פני הפרקים נעשתה על דעת החלוקה העתידה לבוא². בכל מקרה, ניכר הדבר כי בסך הכל הבבות הם חטיבות של נושאים מובחנים. ואכן, ראשונים ואחרונים אפיינו את כל אחד מהחלקים בתוכן מיוחד, וראו בחלוקה זו חלוקה תוכנית³. הרמב"ם, בהקדמתו למשנה, מסביר את החלוקה, ומגדיר את כל אחד מחלקיה. לפי הסברו, מסכת בבא קמא דנה בדיני נזיקין, מסכת בבא מציעא דנה בדינים ומשפטים שיש להם שורש במקרא, ומסכת בבא בתרא דנה בדברים שהם מקבלה ומסברא⁴.

¹ ויקרא רבא פי"ט, ב - "נזיקין ל' פרקים, כלים ל' פרקים". "כולה נזיקין חדא מסכתא היא" (ב"ק, ק"ב, ע"א).

² דבר שנעשה כנראה לגבי המניין הכולל של שלושים הפרקים, שהרי אין זה סביר שרק במקרה שני המסכתות הארוכות בש"ס (נזיקין וכלים) הן שתיהן בנות שלושים פרקים.

³ ניתן לקשר שאלה זו לשאלה בה חלקו בגמרא רב הונא ורב יוסף- האם "כולה נזיקין חדא מסכתא היא".

⁴ המאירי, בהקדמתו למסכת בבא קמא, מסביר את החלוקה באופן אחר. לפי הסברו, מסכת בבא קמא עוסקת בתביעות הבאות מחמת היזק, מסכת בבא מציעא עוסקת בתביעות הבאות דרך טענה, שלא מחמת היזק, ובבא בתרא עוסקת בתביעות בדיני קרקעות. כלומר, הוא מגדיר את בבא בתרא כדיני קרקעות, ומגדיר את בבא מציעא ככל הדינים שלא שייכים לדינים אלו. אולם שיטה זו שלו בהגדרת בבא בתרא היא קשה (ויתכן שאף הוא רק רצה

בחלקו הראשון של המאמר, אציע דרך להסתכל על החלוקה של שלוש הבבות, ולהעמיד אותן על ציר אחד. העמדה זו לא תעמיד את החלוקה של הבבות על שלושה דברים שונים, אלא לשלושה חלקים המצויים על ציר אחד. בעצם, כבר הרמב"ם עשה דבר דומה לכך כשהסביר שיש סדר במיקומן של שלוש הבבות. הרמב"ם מסביר כי מסכת בבא קמא היא ראשונה משום שדבר ראשון הדיין צריך להרחיק את הנזקים, אחר כך, בבבא מציעא, כתובים הדברים להם יש שורש במקרא, ואחר כך הדברים שהם רק מסברא, בבבא בתרא. אני רק רוצה לחדד את דברים אלו ולהעמידם על ציר מוגדר ולהציע שהחלוקה של מסכת נזיקין לשלושת הנושאים שעושה הרמב"ם נגזרת מציר זה.

העמדה של הדברים על ציר זה יש לה גם יתרונות נוספים משום שהיא יכולה להסביר את מיקומו של הפרק האחרון של בבא מציעא, שנראה שייך לבבא בתרא. כמו כן, בעיון בציר זה, יובנו דגשים לשוניים של המשנה, ותפיסתה של המשנה את הנושאים הנידונים. לאחר שאציע את הצעתי להסבר החלוקה לשלושת הבבות, אעסוק בחלוקה הפנימית של הבבות, שכפי שאראה, יש לה זיקה הדוקה לחלוקה של הבבות עצמם.

א. החלוקה לשלוש בבות

הציר עליו אני רוצה לבסס את ההסבר הוא המרחק של הממון מהאדם המתעסק בו. בניגוד לחלוקה המקובלת, שמדגישה את אופיו של היחס - האם זה היזק או שכירות או מכירה למשל, הסבר זה מדגיש את מרחקו של הממון, ואופיו של היחס לממון נגזר ממרחק זה. כך למשל ההיזק הוא יחס בין האדם לממון מסוים - לממון שאינו שלו, ואינו מתואר כיחס של היזק לממון או בעל הממון. ראייה של הדברים באופן כזה היא משמעותית, והיא המאפשרת לסדר את המסכתות על ציר זה.

בקצרה, מסכת בבא קמא עוסקת בעיסוק של האדם בממון המרוחק ממנו ביותר - השייך למישהו אחר. מסכת בבא מציעא עוסקת בממון של אחר שיש לאדם מידה של קרבה אליו. ומסכת בבא בתרא עוסקת בממון הקרוב אליו ביותר - בממונו שלו.

ובאריכות יותר, ההגדרה הרגילה של מסכת בבא קמא היא דיני נזיקין - פגיעה ברכושו של אדם אחר. אולם בהעמדה שאני מציע, הרואה את המסכת בעיסוק ב"ממון של מישהו אחר", הדגש אינו על אופי היחס, האם הוא יחס של היזק או של השבחה, אלא על מושא היחס: מקומו של הממון ביחס לאדם המתייחס אליו.

אם לחדד את ההבדל בין מסכת בבא קמא לבבא מציעא, העוסקות שתיהן ביחס של האדם לממונו של חברו, נעמיד את זה כך - בבא קמא עוסקת ביחס של האדם לזכויותיו של חברו בממונו של חברו, ולעומת זאת, בבא מציעא עוסקת ביחס בין האדם לבין זכויותיו שלו בממונו של חברו. כלומר, הממון הוא ממונו של חברו, השאלה היא האם אני עושה שימוש

להסביר במה המסכת עוסקת בפועל, ולא להגדיר אותה), וממי שראיתי שנזקקו לעסוק בנושא זה (חנוך אלבק, בהקדמתו לפירוש המשנה, והרב שטיינזליץ, בהקדמתו לפירוש הגמרא) נמשכו הם אחר הרמב"ם.

בזכויות שיש לי בממון זה, או שמא אני חורג מזכויות אלו ומשתמש בזכויות השמורות לבעלי הממון בלבד.

אולם חריגה זו אינה רק חריגה מזכויות מסוימות, אלא מדובר גם בכניסה לתחום אחר - כניסה לרשות הבעלים בממון. כלומר, אם יש לי סל ירקות, מותר לי להאכיל אותם לבהמתי, או לתת לה לדרוך עליהם להנאתה⁵. זהו הרשות שלי בממון - תחום מסוים של שימוש השמור רק לבעלי הממון. כאשר אדם אחר ישתמש בזכויות אלו הוא יחדור לרשות שהיא שלי, שהיא המרוחקת ביותר מהאדם המזיק.

כך גם גניבה וגזילה, הינם פגיעה ברשותו של הבעלים, ובזכותו של הבעלים לשמור את חפציו במקומם. וכך גם חבלה היא פגיעה בזכותו של האדם לשמירה על שלמותו של גופו. ובאותו אופן, כאשר אדם גונב, גוזל או חובל, הוא חודר לרשות הבעלים בממונם או גופם. בעצם, עצם המגע של האדם עם תחום זה בממונו של הזולת הוא מגע אסור, שיכנס לתחום של היזק או גניבה. זאת משום שתחום זה הוא תחומו הפרטי של הזולת, וכל דבר שייעשה בו הוא פגיעה אסורה. עצם הכניסה לרשות זו היא היזק, ומשום כך נובע מכאן ההגדרה של הרמב"ם למסכת נזיקין כמסכת העוסקת בנזיקין ודומיהם.

מסכת בבא מציעא עוסקת בתחום אחר - השימוש ברשות שלי בממונו של הזולת. כל הדברים הנידונים במסכת בבא מציעא הם ממונו של חברי. אולם, בניגוד לבבא קמא העוסקת בממון של חברי שאין לי כל זכות בו, בבא מציעא מדובר על ממון שיש לי בו זכות מסוימת; יש לי רשות מסוימת; המעוגנת בהסכם, כתוב או לא כתוב; שאני יצרתי או שהתורה יצרה, שנותן לי רשות בממון. השימוש ברשות זו, ודינים הנובעים מרשות זו, הם הנושאים הנידונים במסכת בבא מציעא.

כך נכנסים למסכת זו דיני מציאה - ממון של הזולת שנאבד, ושיש לי הזכות לשמור אותו, או אפילו לזכות בה, כמוצא. כך נכנס למסכת זו דיני שומר על פיקדון, המשכיר והשואל. וכך גם נכנסים הדינים של אדם שיש לו זכות בזמנו של חברו - מי ששוכר פועלים. וכך בפרק עשירי נמצאים הדינים של אדם שיש לו

זכות בקניינו של חברו מתוקף כך שיש לו קניין הסמוך ומחובר לו - זכותו של בעל הבית בעליה, ושל בעל העליה בבית.

מסכת בבא בתרא עוסקת בממון ששייך לאדם עצמו, בזכויות שיש לו בממון זה, ובחובות שממון זה מחייב. הגדרה זו כבר מרמזת לעובדה הנשנית בפרקים הראשונים של בבא בתרא - שגם אם הדבר הוא שלי, יש הגבלות על זכות השימוש בו ויש לי חובות נגזרות ממנו. כך נשנה דינו של שותף שרוצה ליחד את החלק ששייך לו בחצר, והמשנה מגבילה זכות זו. המשנה מגבילה גם את השימוש בגינה או בחצר, ומתנה זאת בהקמת כותל או גדר. כן נשנים החיובים על האדם הנובעים מבעלות על דירה בעיר. כך נשנה פרק הדין בהרחקות שאדם עושה ברשותו כשדברים שלו מזיקים לדברו של חברו. פרק שלישי דן בחזקות - בחזקת הבתים המבססת את קניינו של האדם בקרקעו, וחזקת שימוש, המאפשרת את קניינו של האדם בשימושים שונים

⁵ יש לי זכות מבחינת הקניין שלי בירקות, אולי יהיה אסור לי מטעמים של 'בל תשחית'. זכות זו היא בניגוד למשל לזכות הראיה של הממון, שאינה זכות השמורה לבעלי הממון בלבד, ולכן העיסוק בפגיעה בה הוא בבבא בתרא.

שעושה ברשותו. ארבעה הפרקים הבאים עוסקים בזכותו הבסיסית של האדם בקניינו – במכירתו, והשאלה הנדונה היא מה נכלל במכירה. בפרקים האחרונים נידונים דיני נחלה – הקניין שאדם עושה במותו. ואחר כך בפרק העשירי, באים דיני גט בהם אדם מקנה לאשתו את כתובתה. ובאופן כללי יותר- הפרקים האחרונים עוסקי ביחסי הממונות שיש בתוך המשפחה, שכולם נכללים ביחס שבין האדם לממונו שלו.

חלוקה זו בין בבא מציעא ובבא בתרא יכולה להסביר מדוע מרבית הדינים בבבא מציעא יש להם שורש בתורה, ומרבית הדינים בבבא בתרא הם ממנהג המדינה או סברא. המצבים המורכבים הנידונים בבבא מציעא – בו לאדם אחד יש את הקניין בחפץ ולאדם השני יש זכויות בו, מצריכות תשובות ברורות לשאלות שעלולות לעלות. אולם בבבא בתרא נידון מצב שהוא פשוט – האדם עושה שימוש בממונו שלו, ועקרונית לא צריכה להיות על כך הגבלה. רק מבחינה מעשית, שימוש מסוים בממון של האדם יכול לפגוע בממון של אחר, ולכן חכמים תקנו תקנות על מנת להמנע בפגיעה זו. אלו הן תקנות שלפנים משורת הדין, ולכם הן אינן מדברי תורה אלא מדברי חכמים. כך גם בנוגע לדינים בבבא בתרא הנוגעים בקניין ובאלו דברים בדיוק האדם מקנה - אלו אינם דינים שיש להם מקום בתורה שבכתב, משום שהם נוגעים בדברים במחשבתו של האדם ובאומדנא של הדיינים.⁶

כמו כן מובן מדוע מצויים בבבא מציעא דינים שהם ממנהג המדינה ומסברא – כמו מרבית הדינים בפרק התשיעי והעשירי, ודינים אחרים המפוזרים במסכת - בדינים אלו אעסוק בהרחבה בביסוס של דברי. וכן מובן מדוע מצויים בבבא בתרא דינים המפורשים בתורה – דיני נחלות. למרות שדיני נחלות יש להם מקור בתורה, ועל פי ההסבר הרגיל לחלוקה מקומם בבבא מציעא, על פי ההסבר שאני מציע מובן מקומם בבא בתרא: הם עוסקים בממונו של האדם עצמו ולכן מקומם בבבא זו.

ביסוס

על מנת לחדד ולבסס את דברי, אנסה להסביר מדוע דינים מסוימים הנראים שייכים לבבא אחת, נמצאים בבבא אחרת, ולהסביר מדוע דינים הנראים דומים נמצאים בשתי בבות שונות. הנושאים הנידונים בבא קמא משתייכים בבירור למסכת זו, והשאלות העיקריות הם על הדינים הנידונים בבבות הבאות.

שני הפרקים הראשונים של בבא מציעא עוסקים בדיני מציאה – ולכאורה שייכים פרקים אלו לבבא בתרא, בה מצויים הדינים הנוגעים ליחס האדם לממונו. אולם מעיון מהיר אנו רואים שמציאה אינה קניינו של האדם, אלא דבר מורכב יותר. האדם הוא קודם כל מוצא הדבר,

⁶ ניתן להסביר גם את ההסבר של המאירי לחלוקה של הבבות (אותה הבאתי בהערה 4) כנגזרת מהחלוקה אותה אני הצעתי. מסכת בבא בתרא, על פי ההסבר שלי לחלוקה, עוסקת בממונו של האדם עצמו. ואכן, עיקרו של ממון האדם הוא הממון הקבוע והיציב - המקרקעין, ולכן לא מקרית היא הגדרתו של המאירי לבבא בתרא כעוסקת בדיני קרקעות. (המשנה עצמה מדגישה את הקרקעות, בכך שהיא פותחת את הנושאים בהם היא מתעסקת דווקא בקרקעות (כך לגבי שותפות בפרק א', ולגבי קניין בפרקים ד'-ז') ואולי מסיבה זו). וכאמור, הגדרת מאירי לבבא מציעא נגזרת מהגדרתו לבבא בתרא, והגדרתו לבבא קמא זהה להגדרתו של הרמב"ם.

ומכוח זה יש לו חובות – של השבת אבידה⁷ ושמירתה, ורק אחר כך הוא יכול לזכות במציאה עצמה. כך הוא במקרה של שניים האוחזים בטלית – שניהם הם במעמד של 'שומרי אבידה', או 'שומרי מציאה', והשאלה הנידונה היא כיצד הם יכולים לקנות בטלית זו. בעצם, אם המציאה כבר הייתה ממונו של האדם, לא היה צריך לדון בה, והמקרים הנידונים הם בשלב שלפני כן.

פרק רביעי עוסק במתי הוא זמן הקניין, ובאפשרות לנצל זאת לרווח כספי או להימנעות מהפסד, וכן בדינים של הונאה. לכאורה דינים אלו הם חלק מדיני מכירה, ומקומם הוא בבבא בתרא. אולם בעיון נוסף מתברר ההבדל הגדול בין דיני המכירה המופיעים בבבא מציעא, לבין דיני המכירה המופיעים בבבא בתרא. הדינים בבבא מציעא עוסקים באפשרות לזכות בממונו של הזולת. המציאות של החלפת הידיים בקניה ומכירה נותנת לכל אחד רשות בממונו של הזולת, וכל אחד רוצה לנצל פתח זה לרווח כספי. התורה מגבילה פתח זה וקובעת זמן שבו הוא נסגר – מתי הקניין נקנה ואין אפשרות לחזור, וכן קובעת דברים האסורים בזמן שהפתח פתוח – האיסור על הונאה. לעומת זאת הדינים בבבא בתרא עוסקים באפשרות להקניית האדם את ממונו שלו. ולכן מובא שם גם דינו של המקנה במתנה⁸, למרות שאין שם משא ומתן עם ממונו של הזולת⁹. בדומה לחילוק זה, יש להסביר גם את הפרק החמישי של בבא מציעא העוסק בהגבלות על הלוואות. בזמן נתינת הכסף להלוואה, וקבלת ההתחייבות להשבת הכסף בזמן מסוים בעתיד, נפתח הפתח לרשותו של חברו, השימוש בפתח זה, וההגבלות על הלוואה בריבית, הנמצאות בפרק חמישי, מנויות בשל כך בבבא מציעא.

הפרק העשירי של בבא מציעא, עוסק בדיני שותפים ושכנים, ונראה לכאורה שהוא צריך להימצא בתחילתה של בבא בתרא. ואכן עלו הטענות ששם הוא אכן מקומו מבחינה תוכנית, ושהמצאו בסוף בבא מציעא הוא רק בגלל החלוקה השווה באורכה של מסכת נזיקין לשלוש מסכתות בני עשרה פרקים כל אחת. אולם, נראה לי שניתן לתת הסבר תוכני להמצאו בבבא מציעא.

ישנו הבדל גדול בין הדינים המנויים בפרק העשירי של בבא מציעא, לבין אלו המנויים בפרק הראשון של בבא בתרא. זהו בדיוק ההבדל שבין המסכתות - ההבדל בין הזכויות שיש לאדם בממונם של אחרים, לבין הזכויות שיש לו בממונו שלו. הפרק הראשון של בבא בתרא דן בדיני שותפים שרצו לחלק את החצר ומטיל הגבלות על זכות זו. לעומת זאת, הפרק העשירי של בבא מציעא עוסק בכמה מקרים של קנייני קרקעות, בהם לכל אחד יש את קניינו, אבל בגלל המבנה

⁷ שאיננה רק מצווה, אלא גם חובה במקרים מסוימים על מנת להימנע מגזל.

⁸ בבא בתרא פרק ח', משנה ט'.

⁹ ישנו קשר ודמיון מובהק בין ב"מ, ד', א' – ב', לבין ב"ב, ה', ז' – ח', אולם בבבא מציעא הדגש הוא על ההדדיות של הפתח והיכולת 'לחזור בו' מעסקו ברשותו של חברו. לעומת זאת בבבא בתרא הם כמה דינים פרטיים לגבי קניינים בעלי תכונות מיוחדות, ולכן הם באים בבבא בתרא, שם רוב דיני הקניין, וגם הדגש שם הוא אחר. כמו כן ישנו קשר ודמיון מובהק בין ב"מ, ד', י"א – י"ב, לבין ב"ב, ה', י'. אולם גם לגבי דמיון זה – בבבא מציעא הנושא הוא האיסור על הרמאות והוצאת ממון במרמה, ובבבא בתרא אלו הם דינים הנובעים מהשאלה מה אדם מקנה כשהוא מקנה שיעור מסוים, כמו שאלות רבות הנידונות שם.

המיוחד של הדברים, יש לכל אחד זכויות גם בחלקו של חברו. מקרה זה שונה מהותית משום שקניינו של כל אחד מהאנשים הוא מוגדר, והשאלה היא מהי זכותו בקניינו של השני. חלוקה זו מודגשת בניסוח השונה של הדברים, לעומת הדינים בבא מציעא בו מדובר על "בית והעליה של שנים", וממשיך ב"בעל העליה" ו"בעל הבית", בבבא בתרא הנושא הנידון הוא "השותפין". כלומר, בבבא מציעא לכל אחד מיוחד קנינו, והשאלה היא על זכותו של האחד בקנינו של השני¹⁰, בבבא בתרא הקניין שלהם משותף, והנושא הנידון הוא השימוש בקניין זה. לכן גם מופיעים בפרק העשירי של בבא מציעא, דינים הנוגעים ברשותו של הזולת באופן מובהק - כותל שנפל לרשות הרבים או הזולת, והמוציא זבל לרשות הרבים.¹¹ לגבי הפרק השני של בבא בתרא, נראה שניתן היה לשייכו לבבא קמא, משום שגם הוא עוסק בהיזקים שעל אדם להרחיק מחברו. אולם דווקא דמיון זה מדגיש את השוני. בעוד ההיזקים בבבא קמא נעשים בממונו וברשותו של חברו, הנזקים של בבא בתרא הם כולם דברים שהאדם עושה ברשותו, ושרק לאחר זמן ובעקיפין נוצר מזה היזק לחברו. למרות שדברים אלו הוא עושה ברשותו ובממונו, חכמים הגבילו את שימושים אלו, אולם ביסודו של דבר פרק זה משתייך לבבא בתרא - לעיסוק של האדם בממונו שלו.

ב. החלוקה הפנימית של המסכתות

בחלוקה הכללית של המסכתות אותה הצעתי בחלקו הראשון של מאמר זה חילקתי את הנושאים הנידונים במסכת נזיקין לשלושה חלקים, על פי החלוקה של המסכתות. ברצוני לטעון כי מבנה זה של חלוקה הוא מושרש באופן יסודי במשניות של מסכת נזיקין, וכי ניתן לזהות מבנה יסודי זה גם בחלוקה הפנימית של המסכתות. אם נכליל את חלוקה זו, נעמיד אותה על הציר שנע בין הרשות של הזולת לבין הרשות של האדם עצמו, ונתחום בו שלושה גבולות - הראשון הוא רשותו של הזולת, השני הוא המפגש בין שני הרשויות¹², והשלישי הוא הרשות של האדם עצמו. כאשר נעסוק בפרטי הדברים, יהיה לחלוקה משולשת זו משמעויות שונות, אולם תישאר הזיקה לחלוקה היסודית.

¹⁰ הערה יפה: להסבר ספיציפי ראה ב"מ, י', ו', שם הזכות בירק היא על ידי הזכות למחות בחברו. כלומר, לא קניינו (כלומר - אוירו של התחנות, או קרקעו של העליון) הוא המאפשר את הקניין, אלא היכולת שלו להרוס את מה שנמצא ברשותו של חברו. והשווה ב"ב, ג', ו', ודומיו בפרקים הראשונים, שם המחאה היא רק למנוע מחברו דבר, ולא לקנות אצל חברו.

¹¹ התוספתא המקבילה לפרק הראשון של בבא בתרא, מופיע דווקא בעברה השני של החלוקה לבבות, בסופה של מסכת בבא מציעא. כלומר, המשנה והתוספתא חולקים בנוגע לשיוכו של פרק זה לאלו מהבבות - לבבא מציעא או לבבא בתרא. ניתן להסביר כי שורש המחלוקת הוא בהבנת הדינים הנידונים בפרק זה - דיני שותפים. לפי המשנה, החיובים והמניעות שנוצרים מן השותפות הם הגבלות על השימוש של האדם בחלקו שלו בנכס המשותף, ולכן מיקומו הוא בבא בתרא. לעומת זאת, לפי התוספתא חיובים והגבלות אלו מגיעים משיתופו בחלקו של חברו בנכס, ולכן הם בבבא מציעא.

¹² יש מקום להבחין בין "הרשות של האדם בממונו של חברו" - כפי שהסברנו את תוכן מסכת בבא מציעא, לבין "המפגש בין הרשויות", אולם כאן אני מציע את הדברים בהכללות.

כמובן, כאשר עוסקים באופן עצמאי בחלוקה הפנימית של כל אחת מהמסכתות, הרי שניתן להציע חלוקות אחרות שיתאימו לאופייה הספציפי של המסכת. חלוקות אלו יתארו את תוכנה של המסכת ביתר דיוק וביתר שימושיות. אולם היתרון בחלוקות שאציע להלן הוא שהם מקשרים את החלוקה הפנימית של הבבות לחלוקה של מסכת נזיקין, ובכך הם פורשים ציר המתמשך לכל אורך מסכת נזיקין.

בחלוקה זו יש גם כדי להצביע על התפיסות היסודיות של המשנה לגבי הנושאים הנידונים במסכת נזיקין. תפיסות יסודיות אלו הם נזקקות ביותר משום שאנו רואים כי המבנים הלמדניים הבסיסים אותם אנו מכירים במסכת נזיקין, כגון "ארבעה אבות נזיקין", או "ארבעה שומרים"¹³, אינם מספיקים כדי להסביר את חלוקתם של המסכתות וסדרם הפנימי. ומשום כך, התפיסות היסודיות אותן אדגיש בחלוקה זו ממלאות דבר שהיה מורגש כחסר.

החלוקה הפנימית של מסכת בבא קמא

כדי להציג את החלוקה הפנימית של מסכת בבא קמא, אפתח בדיון לגבי סדר הנושאים הנידונים במסכת. החלק הראשון של מסכת בבא קמא עוסק בדיני נזיקין כפשוטם - ארבעה אבות נזיקין, לאחר מכן באים פרקים העוסקים בגניבה, בחבלה ובגזילה. הסדר בשורה זו של נושאים נראה משובש, ונראה שהיה צריך להפוך את מיקומם של שני הנושאים הפנימיים - את הגניבה נראה שהיה צריך להצמיד לגזילה, משום שבשניהם נלקח החפץ מבעליו, ואת החבלה נראה שהיה צריך להצמיד לארבעה אבות נזיקין משום שבשניהם יש פגיעה בממונו או גופו של הזולת.

כנראה שיש לומר כי סדר הדברים הוא על פי המקרא: תחילה ארבעה אבות נזיקין, שהוא החלק העיקרי והגדול של המסכת, לאחר מכן דיני גניבה, המופיעים במקרא בין היזק בור ושור לשן ורגל, לאחר מכן דיני חבלה, המופיעים גם כן בפרשת משפטים, ולאחר מכן דיני גזל, המופיעים במקומות שונים בספר ויקרא. אולם עדיין נשאלת השאלה מדוע הולכת המשנה על פי הסדר של המקרא, כאשר סדר זה אינו מתאים כלל לתוכנם של הדברים^{14, 15}.

¹³ הכוונה היא לדרך הרגילה שבה, כך נדמה לי, אנו מבינים את מושג זה - שהיא חלוקה של החזקת החפץ ביד אחר לארבעה סוגים שונים: שני שומרים - שומר חנם ושומר שכר, ושני משאילים - שואל בחנם ושואל בשכר. למעשה, מתברר שהמבנה של ארבעה שומרים, כפי שהמשנה מציגה אותו, דווקא אכן מתווה את החלוקה אותה אני עושה במאמר זה. המשנה (ב"מ, ז', ו') מחלקת את ארבעת השומרים לשלושה תחומים: לשומר חנם, הפטור על הכל, לשומר שכר ושוכר, שמתחייבים על גניבה וגזילה בלבד, ופטורים על שכורה שבויה ומתה, ולשואל שמתחייב על הכל. חלוקה זו מתאימה בייחוד לחלוקה שאני עושה בפרקים של בבא מציעא, דיני המפקיד - שומר חנם, הם בחלק הראשון, שומר שכר והשוכר נמצאים בפרק ז', בחלק השני, והשואל פותח את החלק השלישי).

¹⁴ כאשר גם סדר זה המסודר על פי המקרא אינו מופיע במפורש במקרא עצמו, אלא הוא עיבוד או תוצאה של סדר הדברים במקרא.

¹⁵ כמו כן ניתן להגיד כי יש יתרון בהצמדת דיני גניבה לפרקים הקודמים הדנים בארבעה אבות נזיקין משום ששניהם עוסקים בבעלי חיים, ובפרט בשור ושה. ויתכן אף שמשום כך משתמשת המשנה דווקא בדוגמא של צאן בתחילת פרק ו' - על מנת להקדים את העיסוק בבעלי החיים אלו. אולם גם ביתרון זה אין בכדי להסביר את הסידור הנראה משובש מבחינת התוכן.

נראה כי ניתן לומר, וכך אני אכן רוצה לטעון, כי 'שיבוש' תוכני זה בסדר הפרקים הוא לא אילוצי, אלא בכוונה תחילה. ישנה כוונה תוכנית בניתוק של דיני גניבה ודיני חבלה מהדינים הדומים להם, והיא על מנת להדגיש את האופי המיוחד שלהם, ואת ההבדל בין דינים אלו והדינים הדומים להם. על ידי ההיפוך של הסדר של הפרקים של גניבה וחבלה מתגלה הייחודיות של דינים אלו, ובכך גם מבחינה תוכנית יש יתרון רב, בהתהוות יחידה עצמאית ומובחנת מהדינים הסובבים אותה.

היחידה הראשונה בפרקים א'-ו' עוסקת כאמור בארבעה אבות נזיקין, שהם, כסתם נזקים, נזקים הנעשים דרך רשותו של הזולת. בנזקים אלו עיקרו של הנזק הוא אותו החפץ ברשות הזולת שניזוק, זאת בניגוד לפרקים הבאים, שכפי שאסביר בהמשך, עוסקים בנזקים הנעשים במידה מסויימת דרך רשותו של המזיק. ואם היחידה של הפרקים א'-ו' עוסקים בדיני נזקים ברשותו של הניזוק, הרי שניתן להמשיך בקו זה ולהגיד שהיחידה של גניבה וחבלה - פרקים ז' וח' - עוסקים בהיזקים הנעשים במפגש בין רשות הניזק והמזיק, ופרקים ט' וי' עוסקים בהיזקים הנעשים ברשות המזיק.

פרקים ז' וח', כאמור, עוסקים בהיזקים הנעשים במפגש בין רשות הניזק והמזיק, נסביר כעת טענה זו. ענייני גניבה המובאים בפרק ז' קרובים לענייני גזילה המובאים בפרקים ט' וי', אולם בעיון בדינים של שני נושאים אלו מתברר ההבדל בין הדברים. עקרו של התשלום על גזילה הוא בהשבת הדבר שנגזל, כלומר הגזילה היא מצב מתמשך - אחרי שאדם גוזל חפץ מחברו, החפץ עדיין שייך לחברו, רק שעכשיו הוא גזול וביד הגזולן. לעומת זאת, החיוב בגניבה הוא אינו בהשבת החפץ הגנוב אלא אך ורק את שוויו וכפלו, ולעתים גם ארבעה וחמישה. במובן זה, הגניבה היא חיוב רגעי - ברגע הגניבה החפץ נקנה לגנב והוא מתחייב בתשלומי כפל.

גם החיוב של תשלומי ארבעה וחמישה על טביחה ומכירה, שנראה לכאורה כסותר את הגדרת הגניבה כפעולה רגעית, דווקא מסייע להגדרה זו. נשים לב כי דווקא טביחה ומכירה - שהם סיום מהיר ומוחלט של פעולת הגניבה - הם המחייבים בתשלום נוסף על הגניבה. אם אדם משהה את הפרה הגנובה בשדהו וחורש בה, אין הוא מתחייב בתשלומי ארבעה וחמישה, משום שאין בכך העצמה של פעולת הגניבה.

הגניבה אם כן היא פעולה שעניינה הוא סילוקו של החפץ מרשות בעליו, והוא נעשה ברגע שבו עובר החפץ לרשותו של הגנב. ברגע זה נוצר החיוב בתשלום, ורק אם פעולת הגניבה מתעצמת ומושלמת ישנו במקרים מסוימים גם חיוב בתשלום נוסף. תכונות אלו של הגניבה מודגשים על ידי הפרדת דיני גניבה מדיני גזילה על ידי פרק החובל, ומשום תכונות אלו הגניבה נכנסת להגדרה של היזקים הנעשים במפגש בין רשות הניזק והמזיק.

גם פרק ח' העוסק בדיני חובל משתייך להגדרה זו של היזקים הנעשים במפגש בין רשות הניזק והמזיק. כאמור, בבחינה ראשונית נראה כי דיני חבלה משתייכים לדיני היזקים - כמו שאדם המכה את שורו של פלוני מתחייב בתשלומי ההיזק, כך גם כאשר הוא מכה את פלוני עצמו הוא מתחייב בתשלומים. אולם, בבחינה מחודשת, מתברר גם ההבדל בין הדברים.

קודם כל, בחבלה, מלבד תשלום הנזק, ישנם עוד ארבעה דברים בהם מתחייב החובל: צער, ריפוי, שבת ובושת¹⁶. המאפיין את ארבעה תשלומים אלה לעומת תשלום נזק, הוא כי ארבעת תשלומים אלו הם תשלומים על פגיעה ארעית, לעומת התשלום על נזק שהוא על פגיעה קבועה. התשלום על הצער והבושת¹⁷ הוא על הצער שנעשה באותו הרגע של החבלה, והתשלומים על הריפוי והשבת הוא על פרק הזמן שלוקח להתרפאות מן החבלה¹⁸, זאת לעומת תשלום הנזק שהוא על ההיזק הקבוע. כלומר, היזקים אלו אינם היזקים קבועים המצויים ברשותו של הניזק, אלא הם היזקים המצויים בפגישה בין הניזק והמזיק. לכן, משך קיומם של היזקים אלו הוא זמני, והחיוב בתשלום נוצר רק בקיום זמני זה.

על בסיס זה נראה שניתן גם להגיד שישנו חילוק בין תשלום נזק על חבלה, לבין תשלום נזק על נזק בממונו של חברו. החיוב בתשלום נזק בהיזק ממון הוא על הפיחות בשוויו של הניזק, והחיוב בתשלום נזק בחבלה הוא על הפגיעה של המזיק. כלומר, כאשר מדובר בממונו של האדם הרי שניתן להגיד כי היזק של ממון זה הוא המחייב בתשלום. אולם כאשר מדובר בגופו של האדם - שאינו שייך לו, לא לפני הפגיעה ולא אחריה, קשה להגיד כי ההיזק שנשאר בגוף ממון הוא המחייב בתשלום, וסביר יותר להגיד כי פעולת הפגיעה היא המחייבת¹⁹.

חילוק זה מקבל חיזוק מן העובדה שאנו זקוקים לפסוק נוסף לחיוב תשלום נזק בחבלה, למרות שאנו יודעים כבר שהמזיק ממון חברו מתחייב בתשלומיו. וכן מלשונו של פסוק זה - "עין תחת עין, שן תחת שן", בניגוד להיזק של ממון בו ישנו מושא של היזק אותו צריך להשלים (כלומר, יש לנו בהמה, הנמצאת אחרי ההיזק ברשות הניזק, אשר הנזק מוגדר בה, וצריך להשלים את הבהמה למה שהייתה לפני הפגיעה), בפגיעה בגופו של חברו אין אנו מתייחסים לגוף כאובייקט שניזק. כלומר, ההגדרה של הנזק מעמיקה רק עד כדי פגיעתו של המזיק - "עין" או "שן", הדבר שנעלם ויצא משימוש בזמן ההיזק, ותו לא^{20, 21}.

¹⁶ ב"ק, ח', א'.

¹⁷ לגבי בושת ניתן לרונן במהו תשלום זה, וייתכן כי הוא אינו על הכושת הרגעית בזמן הביוש, אלא על הכושת של הזמן שאחר כך, בדומה לריפוי ושבת.

¹⁸ והשווה החלוקה בין נגיעה רגעית ברשות הזולת לבין נגיעה מתמשכת, בפרקים ד'-ה' של בבא מציעא לעומת פרקים ו'-ז', ובסדר הפוך, בפרק ג' של בבא בתרא, ובפרקים ד'-ז' (שני השוואות אלו הם בחלק האמצעי של המסכתות).

¹⁹ לכאורה חילוק זה, העומד על השאלה מהו הדבר המוזק אינו עומד בבחינה מדוקדקת של הדינים - הרי בין הדינים הנמצאים בארבעה אבות נזיקין מצוי גם שור המזיק אדם, והיזק זה נחשב כהיזק, ולא כחבלה, למרות שהדבר המוזק הוא גופו של אדם. אולם נראה שניתן לומר כי העובדה שהדבר המוזק הוא ממון, ולא גופו של האדם, מכניסה גם את הדבר המוזק להקשר ממוני יותר, למרות שהדבר המוזק הוא גופו של אדם.

²⁰ כלומר, בניגוד לארבעה אבות נזיקין, בו הדבר המוזק הוא אחר כך אצל הניזק, ובניגוד לגזילה, בו הדבר המוזק הוא אחר כך אצל המזיק, בחבלה הדבר המוזק הוא הדבר שכבר אינו קיים או מתפקד אחרי החבלה.

²¹ גם אם לא נקבל חילוק זה בין תשלום הנזק בהיזק לבין תשלום הנזק בחבלה, הרי שאם נגדיר את עיסוקו של פרק ח', יהיה זה הדינים שהיתוספו בפרק זה, ולא דיני תשלום נזק בהם התעסקו בהרחבה בפרקים הראשונים של המסכת. כך שבכל אופן החידוש בפרק ח' העוסק בחבלה הוא בתשלום על הנזקים הנעשים בזמן החבלה, בפגישה בין רשות הניזק והמזיק.

בענין זה יש להרחיב, וגם לראות דמיון רב בין דין זה ודין הגניבה, שעל פי החלוקה שאני מציע נמצאים באותו החלק. הקריאה בפשוטו של מקרא לגבי דיני חבלה, היא כי תמורת החבלה שעשה באדם אחר, עושים את אותה החבלה באדם החובל - "עין תחת עין, שן תחת שן, כאשר יתן מום באדם כן יתן בו"²². גם בפרשנות על פי התורה שבעל פה, שהכוונה בפסוק זה היא בחיוב ממון, הכוונה היא שכשם שהאדם חבל במישהו אחר, כך יושת עליו הפסד ממון בשיעור דומה²³. כלומר, לקיחת התשלום מן החובל אינה רק כדי לפצות את הנחבל, אלא עיקר ענינה הוא בלקיחה עצמה - בהענשה של החובל. זאת בניגוד לתשלום על נזקי ממון - "ומכה בהמה ישלמנה"²⁴, שם עיקר הדאגה שלנו הוא על הנזק בממונו של המוזק, ועיקר מטרת התשלום היא - "ישלמנה" - להשלים את הנזק²⁵.

באופן דומה לחיוב התשלום בדיני חבלה מסביר הרמב"ם את החיוב של הגנב בתשלום כפל - "גנב חמור או כסות או גמל, משלם שנים בדמיה; נמצא מפסיד כשיעור שביקש לחסר את חברו"²⁶. כלומר, במקרה של חבלה התשלום משמש לשני דברים: לפיצוי של הנחבל, ובמידה לא פחותה, להענשתו של החובל במידה כנגד מידה. בגניבה מודגשים שני צדדים אלו ביותר, משום שכל אחד מהם מבודד לתשלום בפני עצמו: התשלום הראשון להשלמת הגניבה, ותשלום הכפל ל"עין תחת עין"²⁷.

העובדה שדווקא בשני דברים אלו מודגש הצד בתשלום שהוא הענשתו של המשלם, איננה כלל מקרית. לפי הסברינו, שני היזקים אלו, גניבה וחבלה, משתייכים להיזקים הנעשים במפגש בין רשויות הניזק והמזיק. בנזק רגיל, בו עיקר הנזק הוא ברשותו של הניזק, השלמת הנזק מהווה תיקון מלא לנזק שנעשה. אולם בנזק שנעשה במפגש בין הרשויות; בנזק שהוא פעולה מסוימת, שעושה הוא המזיק ושמושאה הוא הניזק, תיקון מלא של הנזק הוא רק בהפיכתו של פעולה זו - בהחזרת הפעולה אל המזיק, ובהזקתו במידה כנגד מידה.

נמצא אם כן שתכונותיהם המיוחדות של גניבה וחבלה יוצרים יחידה עצמאית בפרק ז' וח' שעניינה נזקים הנעשים במפגש בין רשויות הניזק והמזיק. לגבי פרקים ט' ו' העוסקים בדיני גזלן, הגדרנו כבר שהם היזקים הנעשים ברשות המזיק, נרחיב כעת בהסבר זה. הגדרתו של הגזילה כהיזק הנעשה ברשות המזיק היא מובנת מאליה. בגזילה לוקח האדם את הגזילה לרשותו, והיא נמצאת שם עד שהוא משיבה. ההיזק, אם כן, הוא בכפייתו של רשות המזיק על החפץ הנגזל, ומשום כך ההיזק הוא ברשותו של המזיק דווקא.

²² ויקרא, כ"ד, כ'.

²³ פירוש רס"ג שם.

²⁴ ויקרא כ"ד, כ"א.

²⁵ "תשלומי נזק - מלמד, שהבעלים מטפלין בנבילה. מנא הני מילי? אמר ר' אמי, דאמר קרא: "מכה נפש בהמה ישלמנה", אל תקרי ישלמנה אלא ישלימנה" (ב"ק י' ע"ב) זהו מדרש על הכתוב, שהרי עיקר משמעה של המילה "ישלמנה" נגזר מלשון "לשלם" ולא מלשון "להשלים", אולם נראה כי מדרש זה קולע לרוחו של מקרא, ובפרט שלגבי חובל לא מוזכר שורש זה (ועיין תוספות במקום).

²⁶ רמב"ם הלכות גניבה א', ד'.

²⁷ על פי הסבר זה מובן ביתר עומק הגדרתו של הכפל כ"קנס" והפטור מתשלום זה במקרה של הודאה.

אולם, ההגדרה של פרקים ט' וי' כפרקים העוסקים בדיני גזילה, היא כללית מדי, ובאופן פרטני נידונים בו כמה נושאים נוספים ומצדדים שונים. על מנת להעמיק את הביסוס של פרקים אלו כפרקים העוסקים בהיזק ברשות המזיק, נעבור על הנושאים השונים בהם מתעסקים פרקים אלו.

המשנה הראשונה בפרק תשיעי מביאה דינים בגזילה שדומים לדיני גניבה: כאשר הגזילה השתנתה לשבח בזמן שהותה אצל הגנב הוא קונה הוא אותה בשינוי ולכן אין הוא מחזיר את הגזילה עצמה, אלא משלם הוא כשעת הגזלה, כמו בגניבה. משמעות משנה זו היא כי למרות תכונותיה המיוחדות של הגזילות, לא גרעה היא מגניבה, ולכן כאשר לא נוכל לחייבו בתורת "והשיב את הגזילה" ישלם הוא כשעת הגזילה. דין זה הושם בתחילת הפרק משום שהוא אכן משיק לדינים שהובאו בפרקים שלפני כן ובהם דיני גנב.

במשנה ב' כבר באים הדנים הייחודיים לגזילה, השונים מדיני גניבה. במשנה זו נאמר שבמקרה של היזק שאיננו ניכר יכול הגוזל לומר: "הרי שלך לפניך", ולתת לנגזל את החפץ הגזול, למרות שיייתכן שכבר אין הוא שווה דבר. לעומת דיני גניבה, שם התשלום הוא על שווי מסוים, התשלום בגזילה הוא השבתו של החפץ הגזול, וההתייחסות לשוויו של החפץ היא רק כאשר החפץ עצמו השתנה, ולא ניתן להשיבו.

ניתן להרחיב כאן ולומר כי הבדל זה בין הדינים נובע מן ההבדל בין גניבה וגזילה. ההבדל בין גניבה וגזילה הוא שגניבה נעשית בסתר, בלי ידיעת הציבור, וגזילה נעשית בגלוי על ידי איש אלים (בכוח או בהשפעה) - הציבור יודע בדיוק מה קרה, רק לא יכול או לא רוצה לכפות את השבת הגזילה. בעצם, הידיעה של הציבור היא זו המגדירה את ההיזק. בגניבה, כל מה שהציבור יודע הוא כי נגנב חפץ לפלוני, ומשום כך משמעותה של הגניבה היא היעלמותו של חפץ לאדם מסוים. אין ידוע האם חפץ זה עדיין קיים והיכן הוא קיים, ומשום כך ההתייחסות אל החפץ היא כאבוד. גם כאשר נמצא הגנב ונמצא הדבר הגנוב, אנו עדיין מתייחסים לגניבה כאל מה שהיה ידוע בזמן שהיא התחשה - היעלמות של חפץ. ומשום שאנו רואים את החפץ כנעלם, ההתייחסות אליו היא כאל שווי כספי. לעומת זאת, בגזילה ידוע בזמן הגזילה מי לקח את החפץ, ומשום כך, כך מוגדרת הגזילה - כשהותו של חפץ מסוים אצל הנגזל. ומשום שאנו עדיין עוקבים אחרי החפץ אנו מתייחסים אליו כחפץ ולא כשווי כספי. ומשום כך יש בהשבתו של החפץ הגזול בכדי לתקן את הגזילה, למרות ששווי הכספי כבר השתנה.

המשניות הבאות דנות בדיני אומנים שונים שקלקלו. מוזכרים שם החרש, הבנאי והצבע, ולאחר שהגדרנו חלק זה של המסכת בנזקים הנעשים ברשותו של המזיק, מובן יותר מיקומם של עניינים אלו בחלק זה. כך גם בנוגע למשניות העוסקות במעילה בפיקדון, הנמצאות גם בפרק זה.

בפרק עשירי מוזכרים כמה דינים העוסקים בגזילה, אולם מוזכרים גם דינים רבים אחרים. נראה כי ההגדרה המקיפה לפרק זה היא גזילה המותרת - כלומר לקיחה המותרת בממונו של חברו. כך נפתח פרק זה בגזול שהאכיל את בניו והניח לפניהם - שפטור מלשלם. כן נשנה ההיתר בלקיחת ממון חברו כאשר התייאש הוא ממנו, ההיתר לקחת חפצים המזוהים אצל מי שיצא לו שם גנב, כך נשנה שאין עילה לתבוע חבית של יין כאשר שפך אותה האדם על מנת

להציל את דבש חברו²⁸. כך גם בנוגע למשניות הבאות הדנות במקרים בהם אינו מחויב להשיב הגזילה, או מקרים בהם מותר לקנות דברים שיש חשש שנגנבו. המשנה האחרונה דנה במה מותר לאומנים שונים לקחת מהפסולת שנוצרת מחפצו של בעל הבית במהלך אומנותם. פרק זה אם כן הוא הפרק הקיצוני ביותר הדן בממונו של חברו המצוי ברשותו של האדם, והוא דן במקרים בהם הרחיק הממון כל כך מרשותו של בעליו, עד שהוא נהיה מותר. לסיכום אם כן ניתן לומר כי מסכת בבא קמא עוסקת בדיני הזיקים, וכי ניתן לתחום אותה לשלושה חלקים. היזק הוא פגיעה ברשות של הזולת, ולאחר ההיזק יתכנו שלושה אפשרויות, האפשרות הראשונה היא שהדבר הניזק נשאר אצל הניזק, זה מה שקורה בארבעה אבות נזיקין, ואלו הדינים הנשנים בפרקים א'-ו', האפשרות השניה היא שהדבר הניזק נשאר אצל המזיק, זה מה שקורה בגזילה, ודינים אלו נשנים בפרקים ט'-י'. האפשרות השלישית היא שהיזק אינו מצב קבוע אלא שהוא היה דבר שהתרחש בזמן ההזקה, במפגש בין רשות המזיק והניזק, זה מה שקורה במקרה של גניבה וחבלה, ודינים אלו נשנים בפרק ז'-ח'.

החלוקה הפנימית של הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא

ששת הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא, הינם מערכת עצמאית העוסקת בנושא הנרחב של ארבעה אבות נזיקין, וגם בה ניתן לזהות חלוקה המקבילה לחלוקה של הבבות - חלוקה לרשות הניזק, המפגש של רשות הניזק והמזיק, ורשות המזיק.

רובו של הפרק הראשון הוא הקדמה לארבעה אבות נזיקין, אולם המשנה האחרונה בפרק זה וכן כל פרק ב' עוסק במזיקין המועדים. על מנת להבין את עניינם של שני פרקים אלו, ננסה להבין מהו מזיק המועד.

ההגדרה של 'מועד' מקורה בשור המועד, שהוא שור שהעידו בו שלושה פעמים, ונראה כי משמעות 'מועד' בהקשר זה הוא כי כיוון ששור זה הזיק שלושה פעמים, אנו צופים כי הוא יזיק שוב. הבנה זו במשמעות 'מועד' מובנת כאשר אנו מדברים על נזקי שן ורגל, ואנו אומרים כי הבהמה מועדת לדרוס דברים או לאכול אותם להנאתה. אולם נשאלת השאלה כיצד מתאימה הגדרה זו לשור המזיק ברשות הניזק או לאדם, שגם הם מוגדרים כמועדים. אין זה מובן מדוע שור הנמצא ברשות הניזק צפוי להזיק יותר מאשר במקום אחר (שהרי מדובר בהיזק של נגיחה וכדו'). וכן בנוגע לאדם גדולה התמיהה - קשה להאמין שההשקפה על האדם היא לראותו כיצור המועד להזיק.

נראה שאת המשמעות הפנימית והמקיפה של המושג 'מועד' יש לחפש לא אצל שור המועד, אלא דווקא אצל שור המזיק ברשות הניזק. משמעותו של 'מועד' בהקשר זה היא, שכיוון שהשור חדר כבר לרשות הניזק, הרי שכל נזק שהוא יעשה יחייב אותו בנזק שלם. כך נוכל לומר לגבי שור המועד - שעצם מציאותו של שור מזיק כזה בעולם הרי היא כאילו הוא חדר

²⁸ שלמרות שהיה ניתן להגיד שהוא מחזיק בהיתר בדבש, ויכול לתבוע תמורת זה את הפסד יינו, אנו אומרים שאין זה כן.

כבר לרשותו של הניזק²⁹, משום כך, כל נזק שהוא יממש ויעשה בפועל יחייב בנזק שלם. כך גם לגבי שן ורגל אנו אומרים שמציאותם של דברים מועדים אלו, הוא פתח להיזק, וכל היזק שיעשה יחייב בהיזק שלם (אלא אם כן נעשתה פשיעה בשמירת הדברים שהוא הזיק והם הוצבו ברשות הרבים). וכך גם לגבי האדם, אם הוא הזיק, אנו אומרים כי כיוון שלאדם יש אחריות מלאה על גופו ומעשיו, הרי שכל היזק שלו הוא, עוד לפני שנכנסים לפרטיו, חדירה לתוך רשות הניזק, ולכן הוא חייב על כל נזקיו נזק שלם. נמצא אם כן שתחת הגדרת 'מועד' נכנסים היזקים שבגדר "שור המזיק ברשות הניזק".

בפרקים ג-ה נקבצו דיני נזיקין שונים - דיני בורות שונים ודיני שוורים שונים. דינים אלו הם דיניהם הרגילים של נזיקין - פגישה של שני רשויות, בהם רשות אחת פוגעת השניה. אופייני לדינים פשוטים אלו, הוא מקום התרחשותם - ברשות הרבים (וכאשר הם ברשות הניזק - כבפרק ה', פטורים עליהם). וכן אופייני לדינים אלו הוא דינו של שור תם. מכיוון ששור תם הוא אינו מועד, אין אנו רואים בעצם מציאותו פגיעה ברשות הניזק. ובמובן זה המאורע המצער שהתרחש ביניהם הוא מאורע מצער שקרה ברשות הרבים, באחריות שני הצדדים, וכל אחד מפסיד חצי נזק. יש בדין זה הזקתו של המזיק כמו הניזק, מאפיין שמצוי גם בחלק האמצעי של בבא קמא.³⁰

פרק ו' עוסק בשני נושאים עיקריים: שמירה על בהמות, ונזקי אש. שני נזקים אלו הם נזקים שעיקר מקומם הוא ברשות המזיק. לכן, כאשר אדם שומר על בהמות, הוא פטור על היזקם³¹, וכאשר אדם מדליק אש ברשותו תוך נקיטת אמצעי זהירות למניעת התפשטות האש, הוא פטור על היזקה. כלומר, עיקר מקומם הוא ברשות המזיק, ובעקרון הוא פטור מהם, ורק אם הוא פשע בשמירה עליהם הוא מתחייב.

נמצא אם כן כי ניתן לחלק את הנזקים לשלושה חלקים: הנזקים הראשונים הם כאלו שמעצם מציאותם אנו רואים אותם ברשות הניזק, ולכן הם מועדים ומשלמים נזק שלם, נזקים אלו נשנים בפרק א' וב'. הנזקים בפרקים ג'-ה' הם נזקים רגילים, מאורעות מצערים המתרחשים

²⁹ ומובן על פי זה דעתו של רבי אליעזר שאין לו שמירה אלא סכין (ב"ק ד', ט')

³⁰ יש להרחיב כאן רבות ולזהות את החלוקה לשלוש תחומים גם בתוך שלושת הפרקים ג'-ה' גופם. פרק ג' עוסק בהיזק ברשות הניזק ("מעשה שורו"). חציו הראשון של פרק ג' עוסק בבורות ברשות הרבים. אולם שלא כבור בפרק ה', אין הבור רשות של המזיק אליה נופל שור הניזק, אלא הבור הוא עצם המזיק דבר אחר ברשות הרבים. גם דיני השור המנויים בפרק זה מתמקדים בנזק אותו עשה השור, ולא בשור כיחידה מזיקה (משום כך הוא עוסק גם בנזקים בהם לא ידוע מי השור המזיק). פרק ד' עוסק ביחידה המזיקה - בשור התם שהוא יחידת היזק שתמציתה הוא המפגש המזיק בין הרשויות. הפרק נפתח בהדדיות של נזקיו של השור התם, כאשר מוסבר שם שהמזיק והניזק שותפים בשור המזיק. כן נשנים פטורים מצד השור עצמו, ואפשרות הפיכתו לשור שמור. פרק ה' עוסק בשור הניזק ברשות המזיק - ולד של פרה המסופק האם היה ברשות הניזק (ומשום שיש כאן רשות מוזקת, מסקנת הספק כאן היא יחלוקו, לעומת הספק בפרק ג' שעליו המוציא מחבירו עליו הראיה), שור וקדרות ברשות המזיק כפשוטו, ולד של אדם, שלגביו אין השור אחראי לשהותו ברשות המוזקת, ודיני בור רגיל - רשות אותה יצר המזיק אליה נפל שור הניזק.

³¹ והשווה את הפטור בפרק ה', שם הוא מצד השור הניזק - "תורך ברשותי מאי בעי?" (ב"ק י"ג ע"ב), לעומת הפטור על השור הנשמר, שהוא פטור מצד השור המזיק.

במגע בין הרשויות. החלק האחרון הוא נזקים הנמצאים ברשות הניזק ועליהם האדם פטור, אלא אם כן הוא פשע בשמירתם, נזקים אלו נשנים בפרק ו'.

החלוקה הפנימית של מסכת בבא מציעא

מבין שלושת הבבות, מסכת בבא מציעא היא המסכת הפרטנית ביותר - כמעט כל פרק בה עוסק בנושא אחר, וקשה למתוח בה קוים ולחלקה לנושאים עיקריים. אולם למרות זאת נראה שניתן לזהות בה חלוקה לשלוש חלקים, המקבילה לחלוקה של הבבות.

שלושת הפרקים הראשונים של בבא מציעא עוסקים במגע עם רשותו של הזולת. לעניין זה, יכול הזולת להיות מישהו מסוים, או להיות הפקר, כמו באחדות מן המשניות בפרק א'. אולם המאפיין הוא שבפרקים אלו אין רשות הזולת נהפכת לרשותו, ואין הוא יוצר משא ומתן בין הרשות שלו לזו של הזולת, אלא הוא עצמו מתייחס לממונו של הזולת.

הגדרה זו, ומאפיינים אלו שהגדרנו לשלושת הפרקים אינם מתאימים לחציו הראשון של פרק א', העוסק בזכיה מן ההפקר. אולם בדומה למה שהזכרנו בחלוקה לבבות, הפרק אינו עוסק בזכייה של האדם בממון ההפקר, אלא בבירור מעמדו של ממון זה, ובבירור האפשרות לזכות בו. כך הוא במשנה הראשונה, בו שנים אוחזים בטלית: שניהם רוצים לזכות בטלית, אולם החזקתו של השני מעכבת הראשון וכן להיפך. על ידי סילוק רשותו של כל האחד מחצי מן הטלית, יכול כל אחד מהם לממש את החזקתו ולזכות באותו החלק שהוא מחזיק בו.³²

אולם עיסוק המשנה הוא בשלב שלפני מימוש ההחזקה, וכך הוא גם במשניות הבאות.

החלק השני של פרק א', וכן פרק ב' עוסקים במציאה שאינה שייכת למוצא. ישנו הבדל בין הפרקים בנוגע לספקות שיש לגבי המציאה: בפרק הראשון הספק הוא ספק מוגדר בין שני אנשים, בפרק השני ישנו ספק כללי, שלגביו מתייחסת מצוות השבת אבידה, אולם בשני הפרקים ברור כי המדובר פה בממונו של זולת. כך גם לגבי משניות אחדות בפרק ב' העוסקות במצוות פריקה וטעינה של חמור חברך הנופל תחת משאו. למרות כי הסיבה למציאותו של נושא זה היא אגב דיני השבת אבידה³³, הרי שגם בה ברורה השייכות לחלק זה של המסכת שהוא העיסוק בממון הזולת.

פרק ג' עוסק בדיני פיקדון, שהוא ממונו של הזולת. בניגוד לשומר שכר, שיש להם חובה מיוחדת של שמירה ביחס לחפץ, ובניגוד לשואל או משכיר, שיש לו זכויות שימוש בחפץ, לשומר הפיקדון אין שום יחס כזה. הפיקדון הוא רשותו של הזולת, ורק בפשיעה פעילה של שומר הפיקדון יכול הוא להתחייב בתשלומיו.

נמצא אם כן כי המדובר בפרקים א'-ג' הוא בממונו ורשותו של הזולת. ביחס לממון זה ישנה לעיתים האפשרות לזכות בו, ולפעמים החובה להשיב אותו לבעליו. יכול אף ממונו של הזולת להינתן בתוך רשותו בהסכמתו, ועדיין יישאר זה ממונו של הזולת. כדי שיוצר יחס בין

³² במבט ראשוני אין זה נראה כך, משום שהשבועה מבססת יותר את החזקתו ולא מחלישה, אולם בעיון רב יותר מתברר שבעצם ישנה הסכמה הדדית לעלות לרמת החזקה גבוהה יותר, ובה כל אחד מוותר על חצי מההחזקה.

³³ השבת אבידה, ופריקה וטעינה נמצאים במקראות סמוכים, וישנם גם קשרים לשוניים בין הפרשיות.

הרשויות, צריך האדם ליצור יוזמה - דבר הנעדר מן הפרקים הראשונים, שכל היוזמה שיש בהם הוא בבחינת "לא תוכל להתעלם" - כך הוא באדם המוצא את המציאה, שאינו מתעלם ממציאתו, אך אינו הולך לחפש אחריה. כך לגבי הצבי השבור שעובר בתוך שדהו (פרק א' משנה ד'), כך כמובן לגבי אבידה, ולגבי מצוות פריקה וטעינה. כך לגבי השומר על הפיקדון, שבסך הכול עושה טובה לחברו ואינו יוזם שמירה זו.

העובדה שהאדם אינו יוזם דבר במגע שלו עם רשותו של הזולת בפרקים הראשונים, יוצרת מגע שלו עם רשותו של הזולת עצמו, בלי תיווכו של רשותו שלו³⁴. ומשום כך מועטים הם החובות של האדם בנוגע לממון זה, ואלו הקיימות הם בגלל שהתורה מחייבת בחובות של לפנים משורת הדין, כמו בהשבת אבידה³⁵.

ארבעת הפרקים ד'-ז' עוסקים במשא ומתן, שהוא מגע בין שני רשויות - של האדם ושל הזולת. שני הפרקים הראשונים עוסקים במגע רגעי - בשעת מכירה או הלוואה, ושני הפרקים לאחר מכן עוסקים במגע מתמשך יותר - באומנים או בפועלים, אולם בשניהם יש מגע משותף ומעבר בין רשות לרשות - החלפה של כסף תמורת קניין, החלפה של כסף תמורת התחייבות להשבתו, או החלפה של כסף תמורת עבודה. וכמו כן, בשונה מהפרקים האחרונים של בבא מציעא, אין הרשויות מתחלפות - אין הרשות של הזולת נהפכת לרשות של האדם, אלא נעשה מגע בו כל אחד מהצדדים שומר על זהותו.

שלושת הפרקים האחרונים עוסקים ביחס לרשותו של הזולת דרך רשותו של האדם עצמו. בפרקים ח'-ט' נידונים שלושה נושאים עיקריים: השואל, המשכיר בית, והמקבל שדה מחברו. בשלושה דברים אלו באה רשותו של האדם תחת רשותו של הזולת. בשואל הגדרה זו נראית ברורה - האדם מחליף את הבעלים. לגבי המשכיר בית, ישנו הבדל עקרוני בין שכירות פרה וחמור הנשנים בפרק ו', לבין שכירות זו. שכירות חמור היא לתכלית מסוימת: "השוכר את החמור להוליכה בהר", "השוכר את החמור להביא עליה חטים"³⁶. כלומר, השכירות היא לתכלית מסוימת, ומשום כך, אין השוכר בא תחת הבעלים, אלא הזיקה שלו לחפץ הנשכר תחומה בתכלית מסוימת ומצומצמת. זאת לעומת שכירות של בית, שהיא אינה תכליתית, אלא - "המשכיר בית לחברו" - האדם אינו שוכר את הבית לתכלית מסוימת, אלא תמורת כסף הוא מחליף את הבעלים (הדיור בבית נתון בעצם הבעלות עליו, ואינו תכלית הנפרדת ממנו). כך גם המקבל שדה בחברו יוצר בעצם שותפות בשדה, והיחס שלו לרשות של הבעלים היא דרך הרשות שלו בשדה. השדה היא כמו שדה שלו - הוא משקיע בה והוא מקבל רווחים, והיחס שלו לבעלי השדה הוא דרך רשות זו שלו בשדה, המחליפה את רשות הבעלים.

מובן גם מיקומו של נושא צדדי הנידון באריכות בפרק ח' - מקרים בהם אנו אומרים "יחלוקו". מקרים אלו הם מקרים בהם דבר עובר מרשותו של אחד לרשותו של השני, ויש לנו ספק לגבי מאורע מסוים, ברשותו של מי הוא התרחש. לגבי דינים אלו, מכיוון שכוחם של שני הצדדים שווה, ואין דרך להכריע בין הצדדים, אנו אומרים "יחלוקו". נושא זה שייך באופן

³⁴ כלומר, בניגוד לחלק השני של מסכת בבא מציעא, בו הזיקה שלו היא תמורת הכסף שהוא השקיע. ובניגוד לחלק האחרון שהזיקה שלו היא דרך החלפת רשותו של הזולת.

³⁵ כך לא רק בפרק ב' העוסק בהשבת אבידה, אלא גם בפרק ג' משנה ד', בדעת רשב"ג לגבי פקדון.

³⁶ פרק ו' משנה ג' וה' בהתאמה.

מהותי לחלק זה של המסכת, העוסק ברשות של אדם המחליפה רשות של הזולת, משום שהם ספקות הנוצרים ברווח שבין שני רשויות אלו.

פרק י' עוסק במגע עם ממונו של הזולת דרך ממונו של האדם עצמו. אין זה ממונו של הזולת העובר לרשותו של האדם, אלא הרשות של האדם עצמה שמתוכה יש לו יחס לממונו של הזולת. כך הוא לגבי הזכויות שיש לבעל הבית בעליה, הנובעות מבעלותו על הבית, וכך הוא לגבי המקרים האחרים בפרק שאותם ביארנו בהרחבה בחלוקה של הבבות.

נמצא אם כן כי את המגע בין רשותו של הזולת לבין רשותו של האדם, נושאו של מסכת בבא מציעא, ניתן לחלק לשלושה תחומים: התחום הראשון הוא מגע עם רשותו של הזולת ביוזמתו של הזולת³⁷, במגע זה האדם יוצר יחס לעצם רשותו של הזולת, משום שהוא אינו מתווך על ידי רשותו שלו, תחום זה נידון בפרקים א'-ג'. התחום השני הוא המגע של רשותו של האדם עם רשותו של הזולת, בתחום זה יש תחלופה הדדית בין הרשויות, ותחום זה נידון בפרקים ד'-ז'. התחום השלישי הוא מגע עם רשותו של הזולת דרך רשותו של האדם. בין אם זה רשות של האדם שבאה תחת רשותו של הזולת, ובין עם המגע הוא דרך הרשות של האדם עצמו, תחום זה נידון בפרקים ח'-י'.

החלוקה הפנימית של מסכת בבא בתרא

מסכת בבא בתרא ניתנת לחלוקה פשוטה לשלושה חלקים. החלק הראשון הוא פרקים א'-ב', בו יש חיובים הנוצרים על ידי רשות הזולת, החלק השני הוא דיני מכירה (פרקים ג'-ז'), החלק השלישי הוא דיני נחלות (פרקים ח'-י'). כבר בציון שלושה חלקים אלו ניכרת ההקבלה לחלוקה של הבבות.

בפרק א' נמנים חיובים שיש על האדם שנוצרים מהמיקום של הממון שלו ביחס לרשות הזולת. כך הוא החיוב לבנות גדר, בית שער או חומה. כך היא גם ההגבלה על נטילת החלק שלו בממון, כאשר חלקו של הזולת נפגע על ידי כך. בפרק ב' נמנים הרחקות שאדם צריך לעשות ברשותו, כדי שלא לפגוע ברשות הזולת. אם כן, ניתן להגיד כי פרקים אלו עוסקים בחיובים על ממונו הנוצרים על ידי רשות הזולת.

החלק השני (פרקים ג'-ז') במסכת בבא בתרא הוא דיני מכירה, ואלו הם דינים המתרחשים במפגש בין הרשות שלי והרשות של הזולת. פרק ג' עוסק בדיני חזקה, שהוא הביסוס לקניין שלי בדברים, והפרקים הבאים עוסקים במכירה של קנייני לאנשים אחרים.

דיני נחלות הם החלק האחרון במסכת, ואלו דינים הנוגעים ברשות שלי. כפי שהזכרנו בחלוקה של הבבות, באופן נרחב יותר, הפרקים העוסקים בדיני נחלות עוסקים בדינים רבים נוספים, הנכללים תחת הכותרת של דיני ממונות בתוך המשפחה, וכל אלו הם דינים הנוגעים ביחסים הפנימיים בתוך ממוני שלי.

נמצא אם כן, כי מסכת בבא בתרא מתחלקת לשלושה חלקים עיקריים, בחלוקה המקבילה לחלוקה של הבבות.

³⁷ או ליתר דיוק: בלי יוזמתו של האדם.

סיכום

לסיכום, הצעתי במאמר זה הסבר לחלוקה של הבבות. על פי הצעתי, מסכת בבא קמא עוסקת ברשותו של הזולת, בבא מציעא ברשות שלי בממונו של הזולת, ובבא בתרא ברשותי שלי בממוני שלי. בעיון במבנה הפנימי של הבבות, הצעתי שגם הבבות עצמם מתחלקות כל אחת בחלוקה המקבילה לחלוקה זו.

העובדה שהחלוקה הפנימית של הבבות דומה לחלוקה לבבות עצמם אינה נראית לי מקרית. חלוקות אלו דומות משום שהציר המוביל את מסכת נזיקין, בכללה ובפרטיה, הוא הציר אותו הצעתי בתחילת המאמר - הציר הבנוי על היחס של האדם לממונו. משום כך, החלוקה של הבבות היא שלושת החלקים העיקריים בציר זה, וגם החלוקה של הבבות עצמם יכולה היעשות על פי ציר זה.

נמצא אם כן כי בהסברת החלוקות - החלוקה הכללית והחלוקות הפרטיות, נפרש ציר המתמשך לכל אורך מסכת נזיקין. ציר זה, והחלוקות אותן הוא מתווה, יכולים להיות בסיס להמשך העיסוק בדינים, במבנה ובלשון של המסכתות.

טבלה מסכמת

מסכת בבא קמא - רשותו של הזולת בממונו של הזולת	פרקים א-ו	היזק ברשות הניזק	פרקים א-ב	מועד - מזיק ברשות הניזק
			פרקים ג-ה	מזיק ברשות הרבים
			פרק ו	מזיק ברשות המזיק
	פרקים ז-ח	היזק במפגש בין הרשויות		
	פרקים ט-י	היזק ברשות המזיק (וממון הזולת המותר)		
מסכת בבא מציעא - רשותו של האדם בממון הזולת	פרקים א-ג	מגע עם רשות הזולת (ביוזמת הזולת)		
	פרקים ד-ו	מגע הדדי בין הרשויות		
	פרקים ח-י	מגע דרך רשות האדם בממונו (ודרך ממון האדם)		
מסכת בבא בתרא - רשותו של האדם בממונו	פרקים א-ב	ממון המתחייב על ידי רשות הזולת		
	פרקים ג-ז	ממון במעבר מרשות האדם לרשות הזולת		
	פרקים ח-י	ממון במעברו בתוך רשות האדם		